

Г. Тощев, О. Фіалко

КУРГАН З ПОХОВАННЯМ АМАЗОНКИ НЕКРОПОЛЯ МАМАЙ-ГОРА

У статті до наукового обігу вводяться матеріали кургану з трьома похованнями скіфських воїнів, дослідженого у 2018 р. на південно-західній ділянці некрополю Мамай-Гора поблизу с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Простежуються риси поховального обряду. Відкритий комплекс амазонки, як і переважна більшість скіфських поховань цього могильника, датується у межах кінця першої половини IV ст. до н. е.

Ключові слова: Степове Причорномор'я, курган, некрополь Мамай-Гора, поховання воївниці, скіфи.

Некрополь Мамай-Гора займає край лівобережного плато над Кам'янсько-Капулівськими бродами-переправами за 3—5 км на південь і на південний захід від с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (Україна). Цей могильник належить до числа найбільших на теренах Східної Європи. Він функціонував (з короткими паузами) протягом надзвичайно довгого періоду. Перші ґрунтові могили, які належать мешканцям доби неоліту, датуються першою половиною VI тис. до н. е. (Тошчев 2005, S. 36) та енеоліту (йдеться про одиничні поховання). Пізніше (за доби бронзи) ця територія використовувалась як некрополь представниками ямної, катакомбної, бабинської, зрубної та білозерської культур. Інтенсивна експлуатація могильника відмічається в скіфський час, починаючи із кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. (два кургани) до початку III ст. до н. е. (ймовірно, сліди відправлення тризни). Потім функціонування

могильника згасає. Однак у золотоординський період знову спостерігається різкий сплеск використання його території. Серія впускних могил співвідноситься з кочовими половцями. Пізніше на цьому могильнику спорадично ховали померлих різні неоднорідні за етнічним складом групи кочових та напівкочових племен, час перебування яких у цій місцевості визначається загалом XIV — першою третиною XV ст. На середину XV ст. могильники припинили своє функціонування, територію освоюють ногайські орди, великий цвинтар яких досліджено вже у західній частині Мамай-Гори (Андрух, Тощев Г., Тощев А. 2023, с. 231—232).

Стаціонарне археологічне дослідження цього могильника було розпочато експедицією Запорізького національного університету під керівництвом Г. М. Тощева в 1988 р. і тривало до 2020 р. включно. На жаль, через певні обставини (пандемію, окупацію території російським військом), дослідження були припинені. Переважну більшість розкопаних поховальних комплексів було введено до наукового обігу в п'яти монографіях (Андрух 2001; Андрух, Тощев 1988, 2004, 2009; Андрух, Тощев Г., Тощев А. 2023) та великій серії статей.

Територія могильника протягом тривалого часу зазнавала інтенсивної оранки. Через це більшість невеликих насипів курганів було знівельовано. Отже кургани здебільшого позначалися на поверхні незначними підвищеннями (від 0,2 до 1,5 м) або ледь помітними плямами, які відзначалися на оранці кольором. Завдяки застосуванню методу суцільного зсуву орного шару за допомогою землерийної техніки (Тощев 1996) було виявлено велику кількість об'єктів, що не фіксувалися на поверхні — поховань та ям різного призначення. На думку

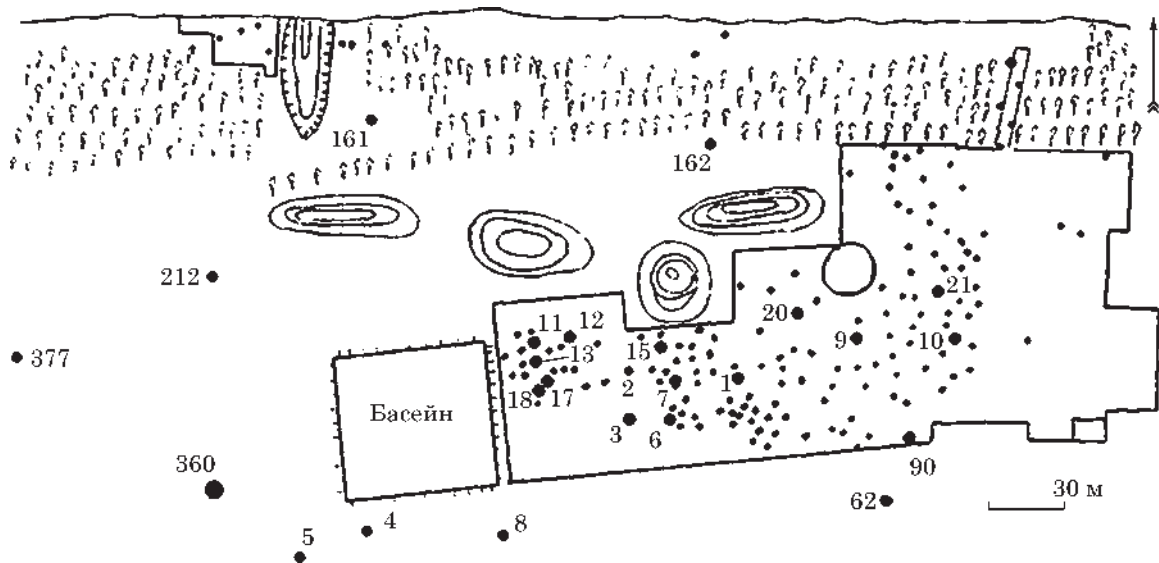

Рис. 1. План скіфського могильника Мамай-Гора. Пронумеровані насипи заввишки від 0,2 до 1,5 м (к. 1, 3—5, 8, 9, 43, 90) і кургани-плями, що виділяються кольором на поверхні (2, 6, 7, 10—13, 15, 20, 21, 62, 367). Інші виявлені методом суцільного розкриття поверхні

Fig. 1. Plan of the Scythian barrow necropolis of Mamai-Hora. Numbered mounds from 0.2 to 1.5 m high (k. 1, 3—5, 8, 9, 43, 90) and barrow-spots that stand out in color on the surface (2, 6, 7, 10—13, 15, 20, 21, 62, 367). The rest were discovered using the method of full surface opening

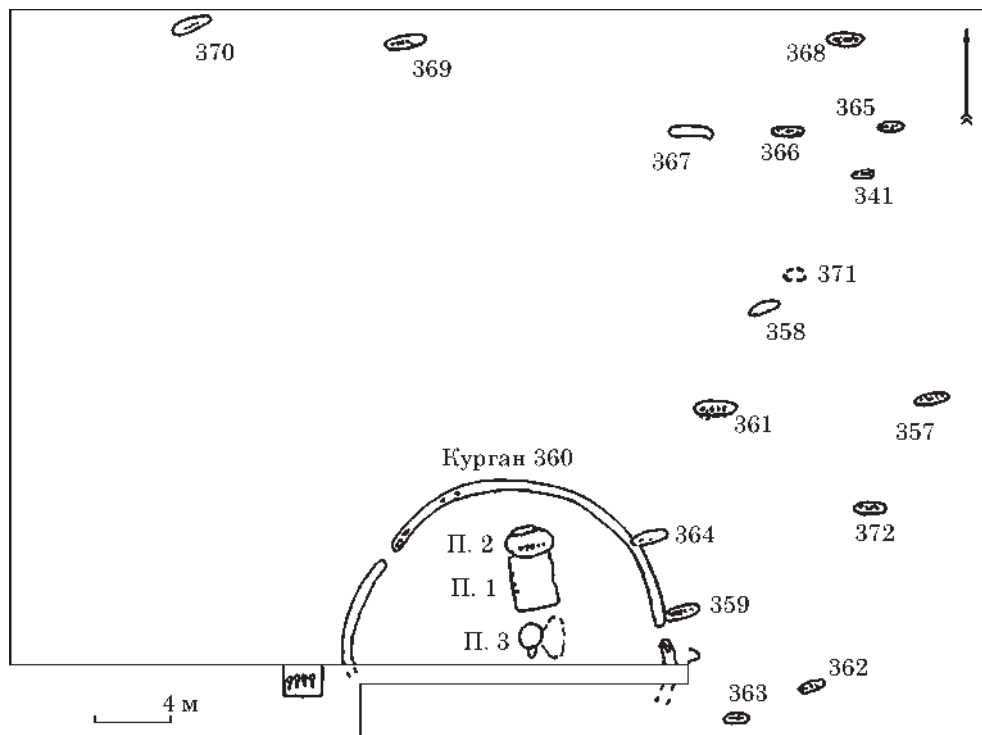

Рис. 2. Загальний план розкопок південно-західної ділянки могильника Мамай-Гора

Fig. 2. General plan of excavations of the southwestern section of the Mamai-Hora necropolis

С. І. Андрух, ці ґрунтові споруди могли позначитися на поверхні спеціальними маркерами (Andruh 2000; Андрух 2000; Андрух, Тощев Г., Тощев А. 2023, с. 232).

За 33 роки досліджень некрополя було відкрито 397 скіфських поховальних комплексів (враховуючи і підкургани, і безкургани). Вони розташовані фактично по всіх напрям-

кам від ядра великих курганів (рис. 1), проте їх кількість на різних ділянках могильника не рівнозначна. Переважна більшість могил належить рядовому населенню, серед якого були небіжчики чоловічої та жіночої статі, а також діти різного віку. Хронологічний діапазон поховань визначається здебільшого у межах кінця V — IV ст. до н. е.

У 2018 р. з допомогою землерийної техніки був закладений розкоп на південно-західній ділянці могильника площею 2204 м². Він знаходився на південь від ґрунтової дороги та майданчика з гідрантом. Репер (Р1) був встановлений поруч із гідрантом, виміри здійснені від цієї точки. Тут було виявлено скіфський курган із ровом та серія з 16 ногоайських поховань на північ і північний схід від нього (рис. 2).

ЗАГАЛЬНИЙ ОПИС КУРГАНУ

Скіфський курган 360 знаходився у південній частині південно-західної ділянки некрополя. Насип кургану знівельований. Під час дослідження було виявлено рів та три поховання в його межах. Контури цих комплексів було зафіксовано на глибині 0,9 м. Південна частина кургану, а відповідно і кільцевого рівчака, були порушені будівництвом зрошувальної структури (бетонного колектора і траншеї з трубопроводом).

Рів із двома перемичками, мав напівовальну форму у перетині (рис. 3: 1; 4: 1). Діаметр його — 16,5 м, ширина на рівні фіксації — 0,6—0,7 м. Глибина рову коливається з 0,6 м у північній частині до 0,5—0,4 м у західній та східній частинах відповідно. У східній та північно-західній частинах рову зроблено дві перемички-проходи по 0,7 м завширшки.

У південній частині рову, на дні поблизу східної перемички, знаходився великий необроблений камінь, що стояв на ребрі. У його підніжжя лежали уламок залізного виробу (1), бронзові елементи кінської вуздечки — во-

рворка (2) та три кільця (3) та нижня щелепа коня.

На північ від західної перемички виявлено великий камінь (рис. 4: 2) і поруч з ним на дні — розвал амфори (4). У заповненні північно-західного та північного секторів рову уціліли сліди тризни у вигляді окремих уламків амфор і кісток коня. За визначеннями О. В. Фатеева, тут збереглися фрагменти від чотирьох гераклейських амфор і уламки однієї амфори з о. Фасос чи кола Фасос. У північному секторі також знайдено частину черепа людини.

Знахідки з рову.

1. Уламок кільця (?) дугоподібної форми із округлого у перетині залізного дроту (рис. 4: 5). Довжина уламка — 6,0 см, діаметр $\approx 0,5$ см. Метал сильно корозований.

2. Ворворка бронзова усічено-конічної форми з гранчастою поверхнею (рис. 4: 4). Висота — 1,2 см; діаметр нижньої основи — 1,6 см, верхньої — 1,1 см, діаметр отвору — 1,1—0,8 см.

3. Кільця бронзові від вуздечки, округлі в плані — 3 екз. (рис. 4: 3):

а) округлі у перерізі; діаметр 1,4 і 2,2 см;

б) з наміченими гранями; діаметр 1,4 см.

4. Амфора гераклейська, у фрагментах, відrestaврована (з незначними втратами; рис. 4: 6). Належить до варіанту I-3 типу I (піфодний).

Розміри амфори: загальна висота Н — 634 мм, глибина посудини Н₀ — 572 мм; висота верхньої частини Н₁ — 278 мм; висота горловини Н₃ — 202 мм; найбільший діаметр тулуба D — 277 мм, діаметр горловини d — 76 × 81 мм. Ємність посудини — 10,3 л.

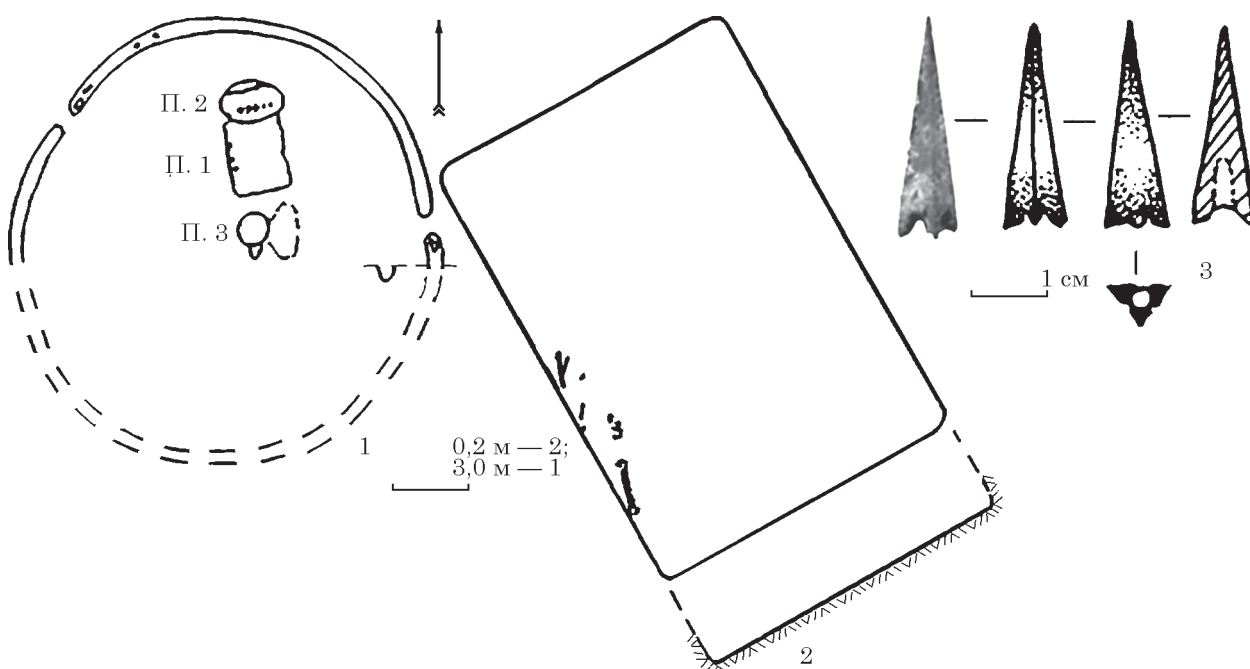

Рис. 3. Курган 360: 1 — загальний план кургану; 2 — поховання 1, план і перетин; 3 — бронзове вістря стріли

Fig. 3. Barrow 360: 1 — general plan; 2 — burial 1, plan and section; 3 — bronze arrowhead

Рис. 4. Курган 360, рів: 1, 2 — ділянки рову, фото; 3—6 — знахідки з рову

Fig. 4. Barrow 360, ditch: 1, 2 — sections of the ditch, photo; 3—6 — finds from the ditch

Поховання 1 розташоване орієнтовно за 2,0 м на північний схід від умовного центру під-курбанного простору, оточеного ровом. Здійснено в ямі прямокутної у плані форми, витягнутої за лінією північний захід — південний схід (рис. 3: 3). Розміри ями — $3,2 \times 2,2$ м, дно на глибині 0,2 м. Довга північно-східна стінка дещо порушена при пограбуванні. Північно-західна частина могили пошкоджена похованням 2.

Вздовж довгої південно-західної стінки на дні могили збереглися кістки ніг, рук та ребер чоловіка 20—25 років¹. Небіжчик, вірогідно, лежав головою на північ. Поруч із кістками знайдено: вістря стріли (1) та дрібні невиразні уламки невизначеного залізного предмета.

Опис знахідки.

1. Вістря стріли бронзове. Тригранне, з опущеними кінцями граней і утопленою втулкою (рис. 3: 2). Довжина 2,7 см, ширина граней 0,7 см.

Поховання 2 розташоване впритул до північно-західної стінки поховання 1, здійснено в ямі з підбосом (рис. 5: 1, 2). Вхідна яма майже овальної

в плані форми, орієнтована за лінією захід—схід з невеликим відхиленням, розмірами $2,7 \times 0,7$ м, дно на глибині 0,8 м. Під північною стінкою, на глибині 0,5 м, зроблена сходинка довжиною 2,0 м, завширшки 0,2 м. Підбій, розмірами $2,7 \times 1,0$ м, влаштований під південною стінкою. Склепіння обвалено в давнину. Поховання не пограбоване.

Молоду жінку 17—23 років поклали випростано на спині, головою на захід, біля південної стінки. Її правиця зігнута в лікті, кисть на тазових кістках. Ліву руку покладено вздовж тіла. Променева кістка правої руки та таз зміщені кротовиною.

В узголів'ї небіжчиці (рис. 5: 3) зафіксовані рештки напутьної їжі (кістки напівдорослої вівці)² з ножем (1) та дзеркало (2). На дні, біля плечової кістки лівої руки, компактно лежали вістря стріл (3). А біля щиколотки лівої ноги — лекіф (4) і поруч два прясельця (5).

Опис знахідок.

1. Ніж залізний з кістяним руків'ям (рис. 6: 4). Лезо обламане. Ручка складається з двох

1. Тут і далі статевовікові визначення антрополога І. В. Нечаєвої (Каліфорнія, США).

2. Визначення археозоолога, к. і. н. О. П. Серкської (м. Одеса, Україна).

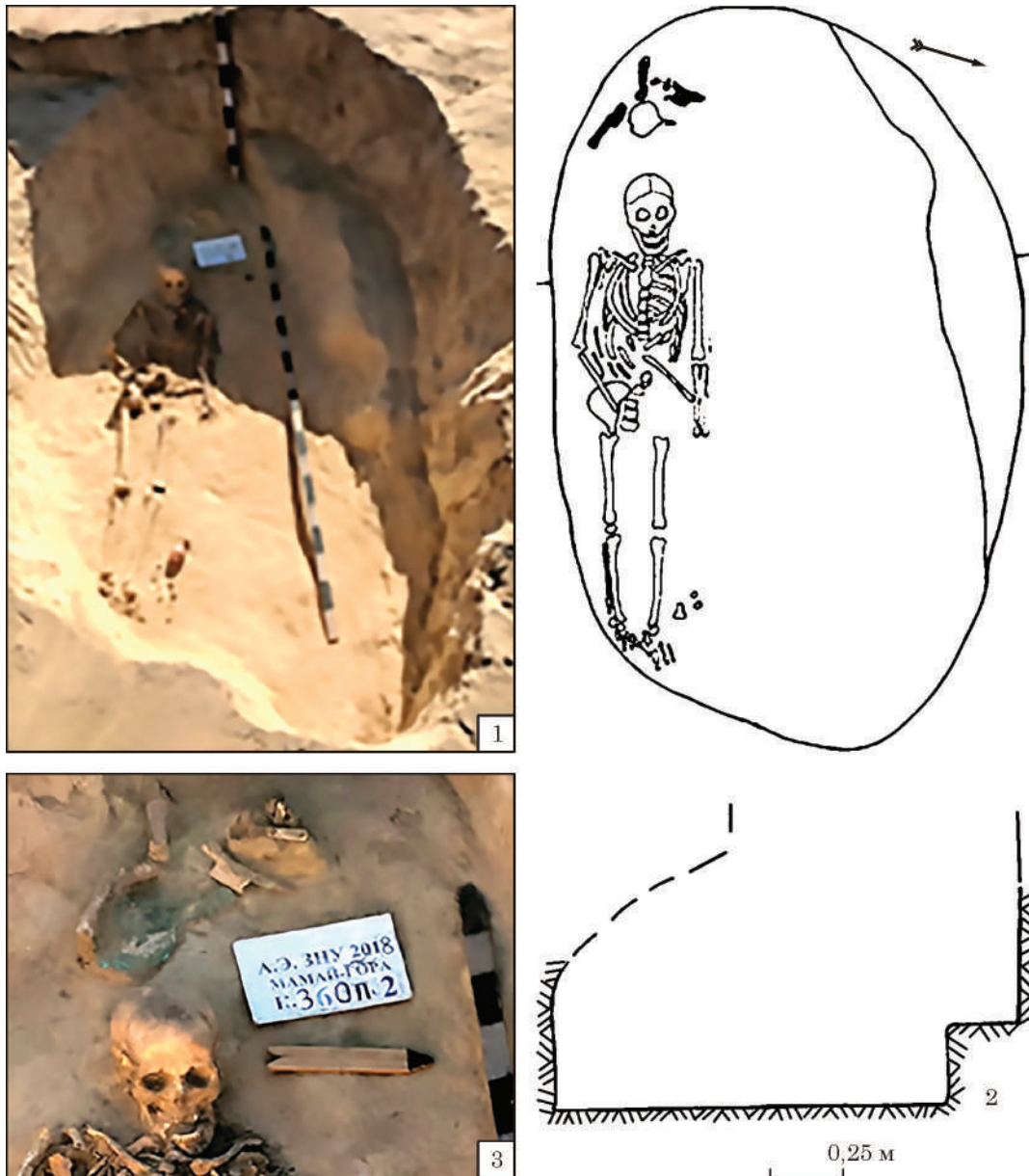

Рис. 5. Курган 360, поховання 2: 1, 3 — вид поховання, фото; 2 — план і перетин

Fig. 5. Barrow 360, grave 2: 1, 3 — view of the burial, photo; 2 — plan and section

видовжених пластин, з'єднаних чотирма залізними заклепками. Довжина ручки 12,4 см, ширина 1,5 см.

2. Дзеркало бронзове цільне з боковою ручкою (рис. 6: 5).

Диск плоский діаметром 12,8 см. Ручка підпрямокутової форми закінчується округлим плоским медальйоном. Довжина ручки 10 см, ширина 3,0—2,5 см; діаметр медальйона 3,5 см. На одному боці диска (що лежав на дні могили) зберігся тлін від футляра з рослинного (?) матеріалу. Дзеркало сильно патинізовано, край диску з одного боку пошкоджено.

3. Наконечники стріл бронзові — 18 екз. (рис. 6: 1):

а) тригранні базисні, з опущеними кінцями граней і утопленою втулкою. Довжина 2,0—2,5 см, ширина граней 0,7 см — 13 екз.;

б) трилопатеві з виступаючою втулкою, П-подібним ложком, кінці лопатей на рівні краю втулки. Довжина 2,9—3,0 см, ширина лопатей 0,8 см — 5 екз.

Древка стріл, за визначенням А. І. Попова (2023, с. 256), виготовлені з дуба черешчатого (*Quercus robur* L.).

4. Арибалічний лекіф чорнолаковий (рис. 6: 3).

Посудина з чіткими пропорціями. Вінця посудини у формі зрізаного конуса з плоским краєм, відділені від горла жолобком. Висока циліндрична горловина переходить у округлий, майже кулястий, корпус з крутими плічками та низьким кільцевим піддоном. Під вінцями прикріплена вертикальна ручка, округла у перетині. Лак поганої якості, червоного кольору (результат неякісного випалу), із значними потертостями. Під плічком тулуб опері-

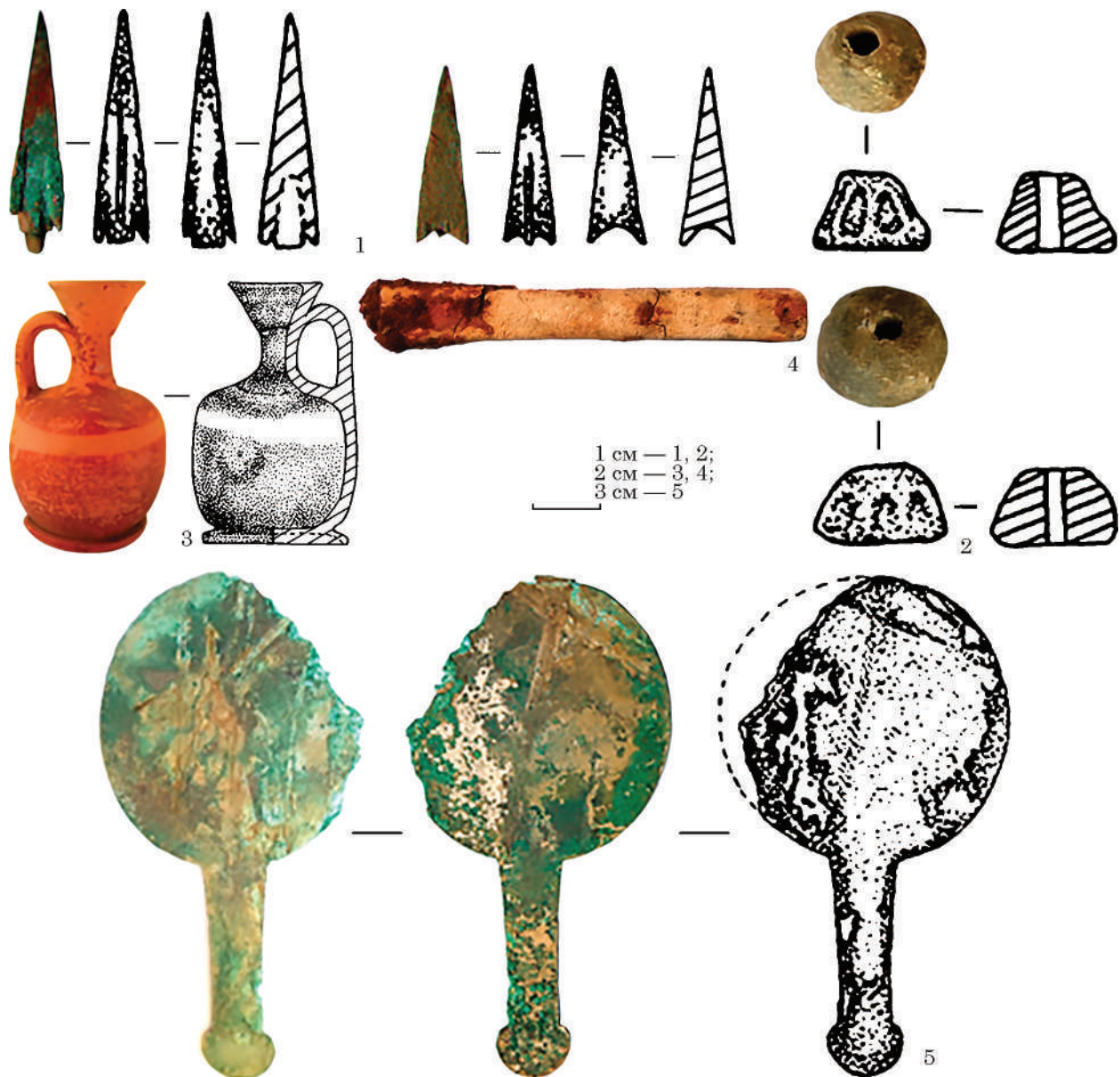

Рис. 6. Комплект речей з поховання 2: 1, 5 — бронза; 2 — свинець; 3 — кераміка; 4 — залізо, кістка
Fig. 6. Set of items from burial 2: 1, 5 — bronze; 2 — lead; 3 — ceramics; 4 — iron, bone

зує широка смуга у кольорі глини. У придонній частині — чорні плями. Висота лекіфу 9,0 см, діаметр вінець — 3,0 см, дна — 5,7 см.

5. Прясельця свинцеві — 2 екз. (рис. 6: 2):

а) у формі зрізаного конусу зі слабо вираженими вертикальними рельєфними гранями. Висота 1,1 см, діаметр основи 1,7 см, отвору 0,4 см;

б) напівсферичної форми. Висота 1,0 см, діаметр основи 1,8 см, отвору 0,4 см.

Поховання 3 розташоване майже в центрі кургану. Здійснено в катакомбі (рис. 7: 1). Вхідна яма круглої в плані форми, діаметром 1,1 м. Південна стінка її пошкоджена в результаті пограбування. Під західною стінкою вхідної ями було зроблено дві сходинки: перша на глибині 0,9 м від рівня фіксації, завширшки 0,3 м; друга на глибині 2,1 м, завширшки 0,8 м.

Під східною її стінкою влаштовано вхід до поховальної камери. Камера овальної в плані форми орієнтована за лінією північ—південь. Розміри 2,2 × 1,1 м, дно на глибині 2,35 м.

Поховання пограбовано. В заповненні камери виявлено уламки черепа людини, наконечник стріли (1) та уламок дроту (2).

Опис знахідок.

1. Вістря стріли бронзове (рис. 7: 2).

Трилопате з виступаючою втулкою і довгим овальним ложком, кінці лопатей не доходять до краю втулки. Довжина 3,0 см, ширина 0,5 см.

2. Дріт бронзовий фрагментований (рис. 7: 3).

Підпрямокутний у перетині, зберігся у двох дрібних уламках. Корозований.

Довжина загальна 3,6 см, діаметр ≈ 0,15 см.

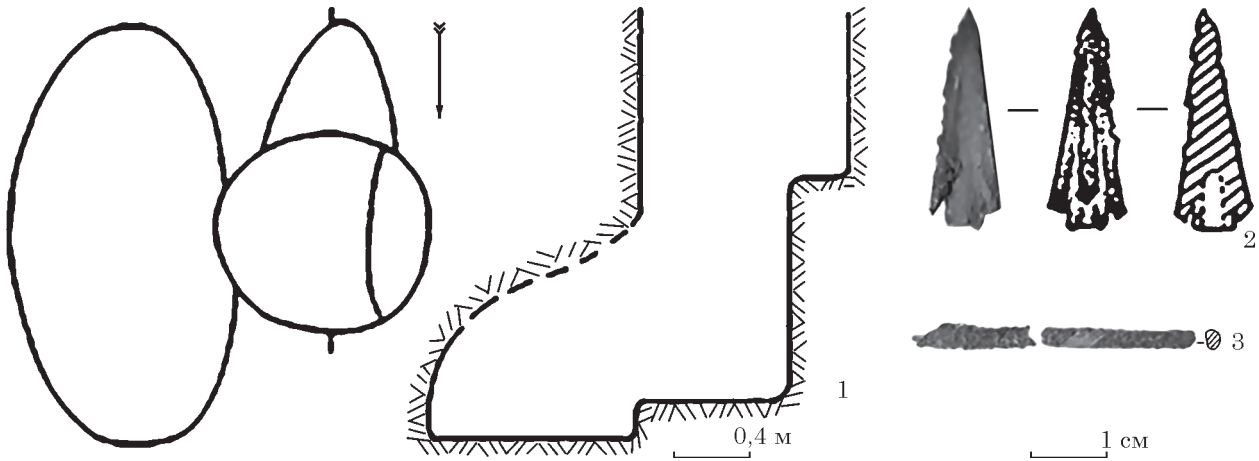

Рис. 7. Курган 360, поховання 3: 1 — план і перетин поховання; 2 — бронзове вістря стріли; 3 — фрагмент бронзового дроту

Fig. 7. Barrow 360, grave 3: 1 — plan and section; 2 — bronze arrowhead; 3 — fragment of bronze wire

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ТА РЕЧОВОГО СУПРОВОДУ

Характер речового супроводу свідчить, що курган № 360 було зведено над могилами скіфських воїнів, імовірно, представників рядового населення.

Поховальна споруда. Відповідно до діаметру рову, первинний діаметр насипу дорівнював 15—16,0 м. Відсутність можливості стратиграфічних спостережень (через цілком розтягнутий оранкою насип) не дозволяє судити про його конструктивні особливості та визначити послідовність могил. Проте, з урахуванням розташування їх відносно рову, можна припустити, що основним було поховання 3, яке розміщене у катакомбі. Чи складали два інші поховання єдиний і одночасний ансамбль з основним, чи були пізнішими — питання, на жаль, відкрите. Всі три типи поховальних конструкцій добре репрезентовані в цьому могильнику, втім домінують ями з підбоями (Андрух 2001, с. 225). Розміри могил свідчать, що всі вони були одиночними.

Єдиним не пограбованим в кургані є похованням 2 — усипальниця молодої жінки, де поряд із специфічними «жіночими» напутніми речами був комплект з 18 стріл з бронзовими вістрями. Тобто йдеться про поховання амазонок.

Зважаючи на розташування та глибину, могила найімовірніше була бічною. Поховальна споруда належить до камерних першого типу (за В. Ольховським) або варіанту 1 четвертого типу могил амазонок — підбійних, де камера примикає до довгої стінки вхідної ями (Ольховський 1991, табл. 2; Фіалко 2023а, рис. 63), які датуються в межах V — початку IV ст. до н. е. (Болтрик 1986, с. 22—23). Подібні споруди переважають серед могил амазонок і належать до найбільш поширених у степовій групі та

Криму (Фіалко 2010, с. 195). Щодо конструктивних елементів споруди, тут можна згадати лише сходинку під довгою стінкою вхідної ями, навпроти входу в камеру. Такі ґрунтові сходинки, від однієї до кількох, з одного боку, є звичайним (хоча і не обов'язковим) елементом могил амазонок, а з іншого, характерними для скіфської будівельної традиції загалом.

Обряд поховання жінки — інгумація, як, напевно, і в двох інших могилах. Її поклали випростано на спині, головою на захід, що цілком відповідає скіфській тафологічній традиції. Домінування західного напрямку є притаманним і для поховання амазонок — 68 % від загальної кількості могил воївниць, зокрема і могильника Мамай-Гора (Фіалко 2023а, рис. 79). Поза небіжчиці — на спині з випростаними кінцівками є найбільш властивою для скіфського ритуалу. В нашому випадку ліву руку жінки покладено уздовж тіла, а кисть правої руки на тазових кістках. Така поза є певною нормою поховального ритуалу, що встановився майже у всіх народів на теренах Східної Європи від початку доби раннього заліза (Болтрик 2002, с. 165). Проте, виразна варіативність положення кінцівок цілком вірогідно пов'язана з процесами тління тіла — при перетліванні м'яких тканин, і особливо сухожиль, кінцівки можуть зміщуватися і навіть відкидатися зі своїх первісних місць у вільному просторі могили (Wilson and etc. 2019). За характером ця могила належить до числа індивідуальних, які безперечно переважають (87,1 %) серед поховань амазонок усіх територіальних груп Європейської Скіфії.

Вік смерті небіжчиці визначений в інтервалі 17—23 років. Це співпадає із піком смерті у дорослих воївниць у віці 20—35 років, що складає більше половини (55,3 %) від загальної їх кількості (Фіалко 2023а, с. 142). Значна смертність жінок у молодому віці (20—35 років) є характерною для багатьох палеопопуляцій (Круц

1984, с. 8, 24, 57; Денисова и др. 1985, с. 148—150; Литвинова 2005, с. 112; 2007, с. 295).

Набір речового супроводу, як от і зазвичай у могилах скіфських амазонок, складається з трьох груп: універсальної, жіночої та чоловічої. *Універсальну групу* репрезентують рештки напутньої м'ясної їжі у вигляді кісток напівдорослої вівці. Залишки різних частин туш свійської худоби (великої рогатої худоби, коня, вівці чи ягня) відмічено у 67 % могил амазонок усіх територіальних груп Європейської Скіфії. Утім, звичай класти в могилу жертвну їжу, коріння якого сягають доби бронзи (Отрощенко 1977, с. 14), був широко розповсюджений на теренах Північного Причорномор'я за скіфської доби (Ольховський 1991, с. 159). У комплекті до напутньої їжі йшов простий залізний ніж з кістяним руків'ям і обламаним лезом. Подібне сполучення є узвичаєним для скіфських могил, як і розташування їжі в узголів'ї померлих.

До *жіночої групи* реманенту належать предмети туалету (дзеркало і лекіф) і знаряддя праці (пара прясельця). Бронзове дзеркало належить до наймасовіших артефактів у своїй категорії — вони виявлені у кожному третьому похованні амазонки. Наш екземпляр, за класифікацією Т. М. Кузнецової, належить до II відділу I класу — односкладові дзеркала з боковою ручкою. Воно репрезентує 3 варіант II виду V типу цього відділу — тобто екземпляр має диск без бортика та пласку пряму ручку без орнаменту з округлим закінченням. Такі дзеркала виявлені в пам'ятках Північно-Причорноморського регіону та суміжних територій, які датуються у межах V—IV ст. до н. е. Утім, найбільш близькі аналогії походять з пам'яток IV ст. до н. е. (Кузнецова 2002, с. 120, табл. 50, 52). У польовій документації зафіксовано, що на одному боці диска (нижньому) зберігся тлін від футляра з рослинного матеріалу. Рештки захисних футлярів з різних органічних матеріалів, в яких зберігалися люстерка, зафіксовано в 16 могилах воївниць. Серед них чотири дерев'яних футляри, один берестяний, три шкіряних чохла, один з тканини. Ще зафіксовано кілька багатопарових чохла: два із шкіри та тканини; один з повсті та тканини; один з хутра та тканини і один зі шкіри, повсті та тканини; ще в двох випадках матеріал футляру не уточнюється (Фіалко 2023b, с. 271—272). На жаль, в нашому випадку матеріал не визначався.

Чорнолаковий лекіф доповнює серію з 10 посудин, які походять з могил амазонок Степової групи, Криму та Лісостепу. Серед них по одному — червоноглиняному і розписному, п'ять чорнолакових, один сітчастий і два червонофігурних (докладніше див.: Фіалко 2023a, с. 164—165). За морфологічними особливостями, характером покриття поверхні та рядом аналогій (Sparkes, Talcott 1970, pl. 38; fig. 11), посудина з Мамай-Гори, вірогідно, датується в межах кінця V — першої половини IV ст. до н. е.

Знаряддя праці репрезентує пара свинцевих прясельця характерної для скіфських пам'яток форми — напівсферичної та зрізано-конічної. Прясельця різноманітні за формою, зроблені з різних матеріалів, (без стрижнів) знайдені в 35 % могил амазонок усіх регіональних груп. Не виключено, що тут знаходилося ціле веретено, дерев'яний стрижень якого зітлів. За спостереженнями В. С. Ольховського, прясельця різної конфігурації відмічено у 12,5 % жіночих могил V—III ст. до н. е. на теренах Степового Причорномор'я (Ольховський 1991, с. 119, прим.).

Чоловічу групу представляє сагайдачний набір з 18 стріл з бронзовими вістрями (13 з них тригранні базисні, 5 — трилопатеві з виступаючою втулкою). Такі стріли є типовими для пам'яток кінця V — початку III ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 25—29). Як і в більшості наборів цього часу, кількісно переважають тригранні вістря. Стріли були найпопулярнішим видом стрілецької зброї воївниць, про що свідчить їхня присутність в 95 % поховальних комплексів жінок всіх регіональних груп. Стріли компактно лежали біля плеча лівої руки небіжчиці. Таке розміщення сагайдака або набору стріл (втім як і інших типів зброї) відповідає загальноскіфським звичаям облаштування поховальних комплексів.

Тут варто згадати і амфору, яку було знайдено у заповненні рову. Як вже відзначалося вище, крім дрібних уламків чотирьох гераклейських і однієї фасоської амфор, там зберігся розвал майже цілої амфори. О. В. Фатеев визначив її як виріб Гераклеї Понтійської і з урахуванням розмірних і емлісних характеристик відніс до варіанту I-3 типу I (піфодний). На думку С. Ю. Монахова, всі відомі зразки гераклейської тари цього варіанту належать до етапу ранньомагістратського таврування і датуються відповідно кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 127-128). Чи пов'язана ця амфора з могилою амазонки, або ж з іншою із цього поховального комплексу, наразі визначити не можливо. Втім, хронологічні рамки побутування знахідки з рову не суперечать датуванням решти речей з поховання.

Стосовно **хронологічної позиції** розглянутого комплексу зауважимо наступне. Комплект заупокійного речового супроводу загалом склали цілком ординарні артефакти з відносно широким хронологічним діапазоном побутування — V—IV ст. до н. е. Проте, керамічний посуд — лекіф з могили та амфора з рову — обмежує дату кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е. Згадаємо, що для могильника Мамай-Гора час здійснення переважної більшості скіфських поховань (397 комплексів) припадає на кінець V — IV ст. до н. е. (Андрух, Тощев Г., Тощев А. 2023). При цьому могили в підбоях першого варіанту визначаються часом у межах V — початку IV ст. до н. е. Отже, з ура-

хуванням форми поховальної споруди і кола аналогій елементам речового супроводу, могила амазонки (поховання 2) датується в межах першої половини IV ст. до н. е.

Дата двох інших могил, зважаючи на їхню конструкцію, дещо ширша. Поховання 1 було здійснено у простій ямі прямокутної форми (тип 1, варіант 1 за В. С. Ольховським). Більшість подібних споруд на теренах Степового Причорномор'я переважають у межах IV ст. до н. е. З першої половини — середини цього століття серед інших з'являються на даних територіях катакомби з круглими вхідними ямами (тип 9, варіант А) (Ольховський 1991, с. 94—95). Отже дата кургану загалом визначається в межах кінця V—IV ст. до н. е., що відповідає хронології скіфських комплексів некрополя Мамай-Гора.

Розглянутий вище курган № 360 належить до великої серії скіфських поховальних комплексів могильника Мамай-Гора. Розміри кургану і могил разом із складом супутнього інвентарю відповідають похованням воїнів-дружинників. Поховання 2 належало молодій жінці, яку схоронили разом із її особистою зброєю. Поховальна споруда і склад інвентарю відповідають скіфському регламенту загалом і конкретного могильника зокрема. Отже, це поховання доповнює серію з 12 могил скіфських амазонок некрополя Мамай-Гора, досліджену раніше.

ЛІТЕРАТУРА

Андрух, С. І. 2000. О некоторых особенностях погребально-поминальной практики на скифском могильнике Мамай-Гора. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, IX, с. 238-243.

Андрух, С. І. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. II. Запоріжжя: ЗГУ.

Андрух, С. І., Тощев, Г. Н. 1999. *Могильник Мамай-Гора*. I. Запоріжжя: ЗГУ.

Андрух, С. І., Тощев, Г. Н. 2004. *Могильник Мамай-Гора*. III. Запоріжжя: ЗГУ.

Андрух, С. І., Тощев, Г. Н. 2009. *Могильник Мамай-Гора*. IV. Запоріжжя: ЗГУ.

Андрух, С. І., Тощев, Г. Н., Тощев, А. Г. 2023. *Могильник Мамай-Гора*. V. Рукопис монографії. Запоріжжя: ЗГУ.

Болтрик, Ю. В. 1986. О хронологии камерных погребальных сооружений Степной Скифии. В: *Культура и хозяйство раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР*. Москва: Наука, с. 22-23.

Болтрик, Ю. В. 2002. *Курганне будівництво скіфів у V—IV ст. до н. е. (за матеріалами поховальних комплексів Дніпро-Молочанського межиріччя)*. Дисертація канд. іст. наук. Київ: ІА НАН України.

Денисова, Р. Я., Граудонис, Я. Я., Гравере, Р. У. 1985. *Кивуткалский могильник эпохи бронзы*. Рига: Знание.

Круц, С. И. 1984. *Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья (эпоха бронзы)*. Киев: Наукова думка.

Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI—III века до н. э.* 1. Москва: Индрик.

Литвинова, Л. В. 2005. Населення Півдня України доби середньовіччя (палеодемографічні аспекти дослідження). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 108-116.

Литвинова, Л. В. 2007. Демографическая структура населения скифской культуры (по материалам могильника Мамай Гора). *Вестник Антропологии*, 15, 2, с. 292-299.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров — экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель*. Москва; Саратов: Киммериды.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Отрошенко, В. В. 1977. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки*. Киев: Наукова думка, с. 5-15.

Попов, А. И. 2023. Палеоботанические определения из скифских погребений могильника Мамай-Гора. В: Андрух, С. И., Тощев, Г. Н., Тощев, А. Г. *Могильник Мамай-Гора*. V. Рукопис монографії. Запоріжжя: ЗГУ, с. 256.

Тощев, Г. Н. 1996. О методике раскопок крупных могильников степной зоны. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). Материалы международной конференции*. 2. Донецк, с. 91-92.

Фіалко, Е. Е. 2010. Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора. *Stratum plus*, 3, p. 187-196.

Фіалко, О. Є. 2021. Могили скіфських амазонок: типологія та конструктивні особливості. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 138-156.

Фіалко, О. Є. 2023а. *Амазонки: міфи та реальність*. Київ: ІА НАН України.

Фіалко, О. Є. 2023b. Предмети туалету скіфських амазонок. В: Задніков, С., Шрамко, І., Панковський, В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії*. Харків; Котельва: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, с. 268-280.

Andruh, S. 2000. About some peculiarities of sepulchral funeral practice at Scythian burial ground Mamaj-Gora. *Funeral Practices as Forms of Cultural Identity (Bronze and Iron Ages). 4th International Colloquium of Funeral Archaeology*. Tulcea: Editat de Institutul de Certari Eco-Muzeale, p. 9-11.

Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries BC*. The Athenian Agora, XII. Princeton: ASCSA.

Tošev, G. N. 2005. Die neolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet. *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja*, XXXIV, S. 21-45.

Wilson, A., Serafin, S., Seckiner, D., Berry, R., Mallett, X. 2019. Evaluating the utility of time-lapse imaging in the estimation of post-mortem interval: An Australian case study. *Forensic Science International: Synergy*, 1, p. 204-210.

REFERENCES

Andruh, S. I. 2000. О некотorykh osobennostiakh pogrebально-pominalnoi praktiki na skifskom mogilnike Mamaj-Gora. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu*, IX, s. 238-243.

Andruk, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. II. Zaporozhe: ZGU.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 1999. *Mogilnik Mamai-Gora*. I. Zaporozhe: ZGU.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 2004. *Mogilnik Mamai-Gora*. III. Zaporozhe: ZGU.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 2009. *Mogilnik Mamai-Gora*. IV. Zaporozhe: ZGU.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N., Toshchev, A. G. 2023. *Mogilnik Mamai-Gora*. V. Rukopys monografii. Zaporozhe: ZGU.

Boltrik, Iu. V. 1986. O khronologi kamernykh pogrebalnykh sooruzhenii Stepnoi Skifii. In: *Kultura i khoziaistvo ranneklassovykh obshchestv. Tezisy dokladov III konferentsii molodykh uchenykh IA AN SSSR*. Moskva: Nauka, s. 22-23.

Boltryk, Yu. V. 2002. *Kurhanne budivnytstvo skifu u V-IV st. do N. Kh. (za materialamy pokhovalnykh kompleksiv Dnipro-Molochanskoho mezhyrichchia)*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Kyiv: IANAN Ukrainy.

Denisova, R. IA., Graudonis, IA A., Gravere, R. U. 1985. *Kivutkalskii mogilnik epokhi bronzy*. Riga: Znanie.

Kruts, S. I. 1984. *Paleoantropologicheskie issledovaniia Stepnogo Pridneprov'ia (epokha bronzy)*. Kiev: Naukova dumka.

Kuznetsova, T. M. 2002. *Zerkala Skifi VI—III veka do n. e.* 1. Moskva: Indrik.

Lytvyanova, L. V. 2005. Naseleennia Pivdnia Ukrainy doby serednovichchia (paleodemohrafichni aspekty doslidzhennia). *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 108-116.

Litvinova, L. V. 2007. Demograficheskaia struktura naseleeniia skifskoi kultury (po materialam mogilnika Mamai-Gora). *Vestnik Antropologii*, 15, 2, s. 292-299.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. (Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moskva: Nauka.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Tipologii amfor veduchikh tsentrov — eksporterov tovarov v keramicheskoi tare: katalog-opredelitel*. Moskva; Saratov: Kimmerida.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Otroshchenko, V. V. 1977. Katakombnye i srubnye kurgany v okrestnostyakh s. Balki. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Kurganny mogilniki Riasnye Mogily i Nosaki*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-15.

Popov, A. I. 2023. Paleobotanicheskie opredeleniia iz skifskikh pogrebenii mogilnika Mamai-Gora. In: Andruk, S. I., Toshchev, G. N., Toshchev, A. G. *Mogilnik Mamai-Gora*. V. Rukopys monografii. Zaporozhe: ZGU, s. 256.

Toshchev, G. N. 1996. O metodike raskopok krupnykh mogilnikov stepnoi zony. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit-bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. 2. Donetsk, s. 91-92.

Fialko, E. E. 2010. Pogrebeniia amazonok iz mogilnika Mamai-Gora. *Stratum plus*, 3, p. 187-196.

Fialko, O. Ye. 2021. Mohyly skifskykh amazonok: typolohiia ta konstruktyvni osoblyvosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), s. 138-156.

Fialko, O. Ye. 2023a. *Amazonky: mify ta realnist*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Fialko, O. Ye. 2023b. Predmety tualetu skifskykh amazonok. In: Zadnikov, S., Shramko, I., Pankovskiy, V. (ed.). *Mystetska stylstyka, tekhnika ta zmistovnist za doby rannoho zaliza Yevrazii*. Kharkiv; Kotelva: KhNU im. V. N. Karazina; IKZ «Bilsk»; Maidan, s. 268-280.

Andruh, S. 2000. About some peculiarities of sepulchral funeral practice at Scythian burial ground Mamai-Gora. *Funeral Practices as Forms of Cultural Identity (Bronze and Iron Ages)*. 4th International Colloquium of Funeral Archaeology. Tulcea: Edidat de Institut de Certari Eco-Muzeale, p. 9-11.

Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries BC*. The Athenian Agora, XII. Princeton: ASCSA.

Toščev, G. N. 2005. Die neolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet. *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja*, XXXIV, S. 21-45.

Wilson, A., Serafin, S., Seckiner, D., Berry, R., Mallett, X. 2019. Evaluating the utility of time-lapse imaging in the estimation of post-mortem interval: An Australian case study. *Forensic Science International: Synergy*, 1, p. 204-210.

G. Toshchev, O. Fialko

BARROW WITH THE AMAZON'S GRAVE FROM THE MAMAI-HORA NECROPOLIS

The burial assemblage of barrow 360, discovered in 2018 by the expedition of the Zaporizhzhya National University headed by Dr. Toshchev in the Mamai-Hora necropolis is published in the paper. The barrow mound was destroyed by plowing and building work. Despite the fact that the barrow was looted in ancient times, it was possible to trace the main features of the burial structure and ritual.

The ring ditch and three graves have been excavated in the barrow. Two graves were looted (Nos. 1 and 3) while another (No. 2) was left intact by the looters. All grave were of different construction such as the regular pit, the catacomb, and a niche grave. In the grave 1 a man was buried; the gender of the deceased in grave 3 is unknown. Only one arrowhead survived in each of these two graves. Among other artefacts the Heracleian amphora was found in the ditch. It dates back to the late 5th — early 4th century BC.

In grave 2, a young woman of 17—23 years old was buried in a typical Scythian position — lying supine, directed with her head to the west. The set of grave goods included the knife, mirror, black-lacquered lekythos, a pair of spindle whorls, and a set of 18 arrows. The composition of the items allowed us to identify the woman as an Amazon.

Taking into account the shape of the burial structure and the range of parallels to the elements of the grave goods, the grave of the Amazon (No. 2) dates back to the first half of the 4th century BC. The date of other two graves, according to their construction, can be determined somewhat more broadly — within the 4th century BC. And the general date of the barrow is determined within late 5th — 4th centuries BC. This date corresponds to the chronology of the Scythian assemblages of the Mamai-Hora necropolis.

Barrow 360 demonstrates the close burial traditions of the local population of the Scythian Age and has certain correspondences among the barrows of the Mamai-Hora necropolis. Grave 2 belonged to a young woman who was buried with her personal weapons. The burial structure and the composition of the grave goods reflect the Scythian regulations. Thus, this burial completes the series of 12 graves of Scythian Amazons of the Mamai-Hora necropolis, which were studied earlier.

Keywords: Black Sea steppe, barrow, Mamai-Hora necropolis, burial of a female warrior, Scythians.

Одержано 24.03.2025

ТОЩЕВ Геннадій, кандидат історичних наук, Запорізький національний університет, Запоріжжя, Україна.

Gennady TOSHCHEV, PhD, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6712-2828,

e-mail: gennadt1951@gmail.com.

ФІАЛКО Олена, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Olena FIALKO, Dr. habil., Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4976-3266, e-mail: ofialka@ukr.net.